

С. Д. РЯБЕНКО

Інститут права МАУП, м. Київ

ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА ВЛАСНОСТІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 2(16), с. 231–236

Досліджено давньоруські писемні джерела, що збереглися до наших днів, а також праці провідних українських, російських і радянських учених, які розкривають поняття та сутність звичаю в Київській Русі. На підставі цього дослідження зроблено аналіз ролі та значення звичаю як джерела права власності в період існування Київської Русі.

У процесі дослідження правової природи звичаю в його історичному аспекті питання про існування та функціонування звичаю як одного із джерел українського права власності в епоху існування Київської Русі має особливе значення. Об'єктом дослідження переважної більшості вчених є суспільно-політичний лад, історія князівських династій, які склалися на українських землях, що у ті часи входили до складу Київської Русі, культура, побут і господарська діяльність населення [4; 5; 13; 16; 17]. Значна частина праць у галузі історії права України здебільшого присвячена або дослідженню права власності більш пізнього періоду в історії України [3; 6; 7], або переносять основний акцент на виникнення та існування права з позиції філософської категорії [8], чи етнографічні аспекти такого існування [9]. Деякі дослідники, наприклад М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко, зосереджують свою увагу на аналізі писемних джерел права Київської Русі, насамперед на договорах X ст. між київським князем Олегом та імператорами Візантії та Руській Правді та міжнародних договорах, які уклалися князями Київської Русі із правителями європейських держав, народами Поволжя та вождями східних кочових племен [13, 250–255]. Натомість, такому важливому аспекту, як дослідження суто звичаю як джерела права Київської Русі, насамперед права власності, дослідниками все ще приділяється неналежна увага.

Проте, як уже зазначалося вище, саме період існування Київської Русі є одним із найважливі-

ших в розрізі його значення та впливу на подальше формування і розвиток українського національного права. Така особливість, на нашу думку, полягає у наступному. По-перше, саме Київська Русь була першою із держав, що виникла та існувала на території сучасної України впродовж майже 400 років [17, 28; 12, 192], право якої виникло та розвивалося насамперед орієнтуючись переважно на власне звичаї та традиції народу, що входив до складу Київської Русі, а не навпаки, хоча певною мірою не можна виключати і зворотних випадків, а також випадків запозичення певних норм із правових систем сусідніх країн, переважно з Візантії [9, 20].

По-друге, саме у період Київської Русі виникла або зародилася значна частина норм звичаєвого права, що у більшості своїй проіснували майже без змін або із певними змінами аж до середини XVII – початку XVIII ст., а деякі збереглися навіть і до наших днів (звичай набуття права власності на прибудну (бездоглядну) худобу) [9, 58].

Говорячи про часи Київської Русі, вчені-дослідники, як правило, поділяють їх на кілька етапів. Так, О. Івановська виокремлює два таких етапи: докняжий етап, тобто етап, під час якого ще не існувало єдиної централізованої влади Київського князя над усіма землями Київської Русі, а східнослов'янські племена та племінні союзи лише починали об'єднуватися між собою в єдину державу (приблизно до середини IX ст.), та земсько-князівський етап, що тривав від середини

IX ст. до другої половини XIV ст., коли українські землі та князівства, що утворилися із послабленням централізованої влади Київського князя, стали частиною Великого Князівства Литовського [9, 13]. В історично-правовій літературі зустрічаються також інші класифікації, наприклад М. Котляра, яка включала етап утворення першої східнослов'янської держави у Наддніпрянщині на початку IX ст., етап утворення “Руської землі” у широкому значенні, себто власне Київської Русі до часів Ярослава Мудрого, та період феодальної роздробленості й занепаду [12, 191], Н. Полонської-Василенко: етап початку української державності, розквіт держави України-Русі, етап розкладу і занепаду єдиної держави [13, 9–10] та ін.

Проте, як вбачається, всі зазначені класифікації побудовані таким чином, щоб передусім враховувати саме історичний аспект, а не правовий аспект існування та розвитку Київської Русі. Тому, на нашу думку, більш прийнятною у рамках цього дослідження є класифікація, запропонована О. Івановською. Беззаперечною перевагою такої класифікації є той факт, що за допомогою її існує можливість чітко відокремити один від одного два важливі періоди існування звичаю як джерела права власності, а саме періоду беззаперечного панування звичаю як головного регулятора суспільних правових відносин, у тому числі у сфері власності, та періоду, коли з боку держави здійснюються перші спроби кодифікації такого звичаю, перетворення його на норми писаного права шляхом закріплення у кодифікованих збірниках.

Розглядаючи докнязівський етап існування звичаю як джерела права, дослідники відзначають певні характерні особливості зазначеного етапу: панування місцевих і племінних звичаїв, що мали локальний характер, діяли лише у межах певних місцевостей або племен (племінних союзів) та могли мати безліч варіацій застосування [9, 14].

На жаль, в сучасних умовах є практично неможливим здійснити обмеження зазначеного етапу якимись певними чіткими хронологічними рамками. Більшість дослідників схильні відносити кінець так званого докнязівського етапу на другу половину IX ст. [9, 13; 11, 151; 13, 95–97; 17, 37]. Суспільно-політичний устрій східних слов'ян на цьому докнязівському етапі можна охарактеризувати як первіснообщинний, що на більш пізніх етапах поступово переходив до феодального. Хоча, за твердженням істориків, на цьому етапі до ствердження сильної князівської влади значною мірою переважали відносини, більш притаманні саме первіснообщинному, а не феодальному

ладу — наприклад, земля і худоба залишалися спільною власністю всіх членів племені, що утворювали одну велику сім'ю [17, 28].

Говорячи про цей етап, необхідно також зазначити, що на його початковій стадії не можна з упевненістю говорити про існування якихось більш-менш чітко виражених звичаїв, які характеризували відносини між людьми з приводу власності. Так, первісна людина, подібно до тварини, була лише “володільцем” того, що вона сама могла захистити, і лише настільки, наскільки могла захистити це певне благо від посягань інших претендентів. В основі такого “володіння” лежала лише груба фізична сила, і таке “володіння” у будь-якому разі не було власністю в її сучасному значенні [15, 59].

Правові звичаї склалися на території Київської Русі поступово, шляхом застосування до однакових випадків чи відносин усім відомого правила, виробленого правовою свідомістю народу під впливом історичних умов його життя. Узгодження цього правила із релігійними та юридичними поглядами народу і створювали цьому правилу фізіологічно-примусову силу звички, або звичаю [11, 214].

Створення та санкціонування звичаєво-правових норм з боку держави відбувалося вже, власне, на другому періоді — земсько-князівському. На цьому етапі, коли виникає єдина держава із єдиним центром, що підпорядковує собі племінні союзи східних слов'ян, поряд із місцевими та племінними звичаями починає утворюватися вже певна система юридичних правил і установок. Дослідники відзначають, що суспільні відносини в Київській Русі регулювалися за допомогою норм звичаєвого права, що, як і за доісторичної доби, було основним джерелом права [19].

Існування звичаю та його важливе місце в тогочасному давньоруському суспільстві підтверджується і деякими писемними пам'ятками історії, що збереглися до наших днів: “Повість Временних Літ”, договори із Візантією IX ст., “Руська Правда” князя Ярослава Мудрого. О. Івановська вказує на те, що в укладених князем Олегом із Візантійськими імператорами договорах згадується про існування вже у 907–911 рр. своєї, досить високо розвинутої системи, звичаєвого права Київської Русі, так званого “закону руського” [9, 16–17]. В. Ключевський прямо співвідносить зазначений “закон руський” із звичаєвим правом язичницької на той час Русі [11, 219]. Зазначену точку зору поділяє Б. Греков, який вважає також, що згадувані вище договори свідчать про існуван-

ня в Київській Русі високо розвинутого інституту права приватної власності, зазначаючи, що “всі знані та “обтяжені” владою мужі були великими землеволодільцями. І що особливо важливо для нас підкреслити зараз, — землеволодільцями не з учорашнього дня, а такими, що мають свою довгу історію, що встигли зміцніти у своїх вотчинах” [4, 524]. Н. Полянська-Василенко наводить думку дослідника М. Чубатого, із якою погоджується сама, про те, що на той час “система українського права відповідає вже розвиненому суспільству” [13, 250].

Проте В. Рубаник наводить і точку зору іншого дослідника — Д. Самоквасова, який не погоджується із сказаним вище і, спеціально підкреслюючи цей момент, говорить про відсутність у джерелах прямих вказівок на існування інституту приватної власності в Київській Русі епохи договорів із греками [15, 161]. Аналіз текстів деяких із договорів, укладених київськими князями із правителями Візантії, дає змогу зробити висновки про те, що зазначеними договорами насамперед встановлювався порядок успадкування майна, яке залишилося на території саме Візантії, а не Київської Русі, після смерті там варяга або русича (руса), що служив при дворі імператора. Вказані вище договори ніяким чином не стосувалися відносин власності, які існували саме всередині Київської Русі між різними верствами населення. Окрім того, зазначені договори є передусім угодою двох суб’єктів міжнародного права, двох держав (народів), від імені яких виступали їхні правителі, а отже, суттєвий вплив на зміст їх норм справило не лише власне звичаєве право Київської Русі (закон руський), а й норми візантійського, як більш розвинутого права, і навіть, можливо, норми права інших народів, наприклад шведського або норвезького, оскільки у складі дружини київського князя на той час було чимало представників скандинавських народів (так званих варягів). Ця думка поділяється В. Рубаником, який також наводить слова П. Цитовича про те, що ці договори були, власне, двосторонньою угодою між греками з одного боку та скандинавами (варягами) — з іншого [15, 170–171]. Таким чином, на нашу думку, неправильним є твердження про те, що вже на початку земсько-князівського періоду в Київській Русі існувала високо-розвинена система відносин власності, у тому числі приватної. Більш слушною є думка про те, що звичаєве право давньоруської держави на той час тільки починало проводити розмежування між власне “власністю” як станом належності

певної речі (майна) до певної особи та початковим правом власності як таким, що виникло при регулюванні існуючих відносин діючими на той час нормами права. В. Рубаник наводить думку російського правника В. Сергеевича про те, що на той час звичаєве право Київської Русі не містило у собі термінологічного визначення права власності як такого, оскільки зміст такого права був безособовим і залежав від того, хто саме виступав суб’єктом такого права власності і що фігурувало в якості його об’єкта [15, 162].

Значна частина звичаїв у сфері права власності, які існували в період Київської Русі на землях сучасної України, були згодом кодифіковані в одному із найдавніших пам’ятників власне українського звичаєвого права, а саме у “Руській Правді” Ярослава Мудрого. Єдиного погляду на зазначений збірник у дослідників немає й досі. Дослідники вважають його або приватним юридичним збірником, складеним якимось давньоруським знавцем законів для своїх власних потреб [11, 207; 13, 252], або єдиним кодексом, у який князем Ярославом Мудрим було зведено всі існуючі на той час правові норми та якому всі мешканці Київської Русі мали слідувати свідомо [17, 46], або наслідком санкціонованої діячми церкви спроби створити кодекс, який би відтворював всі існуючі на Русі норми звичаєвого права стосовно до принесених церквою або змінених під її впливом понять та відносин [11, 215–216]. Існує також думка про те, що “Руська Правда” була лише перекладом і перетлумаченням народної свідомості у право, в рядки, статті та букви закону, а Ярослав Мудрий не був її автором або творцем, а лише збирачем і видавцем юридичних переконань свого періоду [15, 16].

Проте всі зазначені вище дослідники погоджуються між собою в тому, що текст “Руської Правди” складається із правових звичаїв, які існували у той час на території Київської Русі та були певним чином кодифіковані в єдиному письмовому акті. З огляду на це, аналізуючи окремі положення “Руської Правди”, можна встановити певні види звичаїв, які діяли в давньоруській державі та за допомогою яких здійснювалося регулювання відносин власності.

У тексті “Руської Правди” неодноразово згадується досить широкий спектр різноманітних видів речей (майна), які за сучасною класифікацією належали б до рухомих речей (майна). Це і худоба (ст. 33), і кінь (ст. 26, 28), одяг (ст. 28), тік і збіжжя (ст. 34), “лодь” (човен) (ст. 79 “Широкої Правди”), бджоли (ст. 76 “Широкої Правди”),

мисливські собаки, ловчі птахи, дичина у клітці [10, 35; 11, 207]. Зміст окремих норм “Руської Правди” дає змогу дійти висновку про існування відмінностей між правовим статусом певних речей (майна). Ст. 33–35 “Руської Правди” вказують на досить суттєву різницю між худобою, збіжжям на току та в ямі, конем, який належав князю (за їх крадіжку нормами “Руської Правди” встановлювалися різні розміри штрафних санкцій). Аналіз цих правових санкцій дає нам змогу зробити висновок про те, що певне рухоме майно, як-от збіжжя (зерновий хліб), мало за нормами звичаєвого права в тогочасній Київській Русі більш високий статус, аніж інше, також рухоме майно, — худоба, коні.

Хоча норми звичаєвого права і не містили у собі спеціальної термінології для позначення таких правових категорій, як “право власності” та “право володіння”, проте, як стверджує дослідник В. Рубаник, на практиці різниця між цими двома правовими категоріями існувала доволі чітка [15, 173]. На підтвердження цього можна навести норми ст. 11 “Короткої Руської Правди”, в якій чітко встановлюється обов’язок особи, що набула права володіння на челядника (холопа) після його втечі, сплатити попередньому власникові суму в 3 гривні. Ст. 13 “Короткої Руської Правди” надає власникові права на витребування свого загубленого майна від особи, яка заволоділа ним. Можна з упевненістю вказати на те, що тогочасне звичаєве право Київської Русі фактично розмежовувало такі поняття, як “правомірне” (яке передбачало обов’язок володільця повернути законному власникові набуте майно — ст. 28 “Короткої Руської Правди”) та “неправомірне володіння” (коли володільць повинен був не тільки повернути законному власнику майно, а й додатково сплатити йому штраф за завдану шкоду — ст. 13 “Короткої Руської Правди”). Думки про існування різниці між “правом власності” та “правом володіння” дотримується і О. Івановська [9, 57].

Що ж до того факту, що в тексті “Руської Правди” зовсім не згадується нерухоме майно, то О. Івановська робить із цього цілком слушний висновок про те, що у тогочасному звичаєвому праві Київської Русі нерухоме майно не мало у структурі права власності такого значення, яке має тепер [9, 54].

Проте важливим фактом, на який треба звернути увагу, є те, що тогочасне звичаєве право відносило до об’єктів права власності, окрім майна (речей), ще й людину. У тексті “Короткої Руської Правди” (ст. 8, 22, 29, 37 та ін.) містяться відомості

про “княжих отроків”, “челядників (холопів)”, що можуть перебувати у власності певної особи чи суб’єкта правовідносин (князя, боярина чи монастиря), і за крадіжку яких власникові має бути сплачено певний штраф. О. Івановська говорить про існування в Київській Русі звичаю у вигляді кріпосного права [9, 18], а ст. 118 “Широкої Руської Правди” вказує навіть про “купівлю холопів”.

Окремо слід зупинитися на такому об’єкті права власності, як земля, про який зазначається у ст. 71 (“Аже разнаменаеть борт”), ст. 72 (“Аще межю перетнеть бортнюю или ролеиную розореть или дворную тыномь перегородить межю”) [14, 69]. Звичаєм встановлювалися штрафи за порушення права землеволодіння, яке полягало у знищенні межі ділянки, межового знака, виконаного на дереві, та ін.

О. Івановська зазначає, що в процесі еволюціонування суспільних відносин розвиток права власності на землю йшов спочатку від права на земельну ділянку під обробку (тобто фактично сучасна юридична наука могла б визначити це як право користування землею, яке належить певній окремій особі), тоді як луки й пасовища залишалися у спільній власності громади. Водоймища і ліси також спочатку належали громаді, а згодом перетворилися на власність окремих осіб [9, 55]. Це дає нам змогу дійти висновку, що у звичаєвому праві Київської Русі в земсько-князівській період фактично вже існував поділ права власності на землю на право індивідуальної (приватної) власності окремої особи на певну ділянку, право спільної власності територіальної громади на луки, пасовища, водойми та ліси, а також право власності держави на так звану “нічийну”, себто ніким не зайняту землю чи земельні ділянки [9, 56; 13, 225]. В. Рубаник вказує на існування у звичаєвому праві Київської Русі сімейно-індивідуальної, суспільної форм власності на землю та державних земель [15, 180].

Звичаєве право Київської Русі містило у собі декілька способів набуття земельних ділянок у власність. До них належали, зокрема, займанщина або заїмка (окупація нічийних земель із позначенням приналежності певним знаком) [9, 55; 15, 181], надання уповноваженим державним органом нічийної земельної ділянки в наділ особі, що її зайняла [9, 56], пряме захоплення земельних ділянок у сусідських територіальних громад (так зване “окняжіння” або “обоярювання” земель), набуття земельних ділянок на підставі цивільно-правових угод чи у спадок [15, 181; 17, 60–61]. На інші види речей (майна) звичаєве право Київсь-

кої Русі встановлювало приблизно такі самі способи набуття права власності на них, за деякими винятками. Наприклад, право власності на річ, яку було знайдено і власник якої невідомий, переходило до держави. Право власності на скарб, знайдений на своїй землі, або скарб, знайдений на чужій землі, із дозволу власника переходило до особи, яка знайшла такий скарб [9, 58].

Про те значення, яке мало право власності в Київській Русі, свідчить також і твердження В. Ключевського, зроблене ним на підставі аналізу норм звичаєвого права, про те, що майно людини, у тому числі засоби виробництва, цінувалися у Київській Русі інколи навіть вище, аніж життя та здоров'я самої людини. Недоторканність майна забезпечувалася самою особою його власника [11, 243].

Здійснене нами дослідження звичаю як джерела права власності в Київській Русі дає нам змогу зробити наступні висновки:

1. Значна частина норм звичаєвого права, які існували на території нашої держави, зародилася саме за часів першої східнослов'янської держави із центром у Києві та значною мірою проіснувала майже без змін або із певними змінами майже до середини XVII — початку XVIII ст., а деякі збереглися навіть і до наших днів, у переважній більшості набувши свого закріплення у нормативно-правових актах, виданих уповноваженими на те органами державної влади.

2. Виникнення звичаїв, які регулювали право власності, розпочалося на першому, так званому докнязівському етапі, набуло свого розвитку на земсько-князівському етапі, коли значна їх частина була кодифікована у тексті "Руської Правди".

3. Звичаєве право у сфері власності в Київській Русі виникло і склалося на основі місцевих і племінних звичаїв, що мали локальний характер, діяли лише у межах певних місцевостей або племен (племінних союзів) та могли мати безліч варіацій застосування.

4. Значний, хоча й не переважний вплив на розвиток звичаю мало існування певної системи заборон (табу).

5. У звичаєвому праві Київської Русі був відсутній поділ на рухомі та нерухомі речі (майно), хоча звичай і виділяв різноманітні види (групи) існування рухомого майна. Об'єктом права власності на відміну від сучасних норм права за звичаєм могла бути також людина.

6. Звичай встановлював різницю між правом власності та правом володіння, правомірним і неправомірним володінням.

7. Звичай встановлював наступні способи набуття права власності на об'єкти такого права: займанщина, отримання в наділ (дарунок від князя), захоплення, цивільно-правові угоди, спадщина.

Література

1. Цивільний кодекс України. — К.: Парлам. вид-во, 2004. — 352 с.
2. Білецький Л. Руська Правда та історії її тексту / За ред. Ю. Книш. — Вінніпег: Укр. вільна академія наук в Канаді, 1993. — 166 с.
3. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / НАН України. Ін-т народознавства. — Л., 1999. — 336 с.
4. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. — М.; Л.: АН СССР, 1946. — 961 с.
5. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX — початку XX ст. — К., 2004. — 588 с.
6. Грозовський І. М. Звичаєве право запорізьких козаків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НЮАУ ім. Я. Мудрого. — Х., 1998. — 17 с.
7. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. акад. внутрішніх справ МВС України. — К., 2002. — 19 с.
8. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: Навч. посіб. — К.: ЕксОб, 2002. — 264 с.
9. Карамзин Н. М. История Государства Российского. — М.: Наука, 1991. — Т. 2–3. — 832 с.
10. Ключевский В. О. Сочинения. Курс русской истории. — М.: Гос. изд-во полит. лит., 1956. — Т. 1. — 428 с.
11. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — 592 с.
13. Правда Русская: Пространная редакция // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. — Т. 1: Законодательство Древней Руси / Отв. ред. В. Л. Янин. — М.: Юрид. лит., 1984. — 447 с.
14. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). — Х.: Консум, 2004. — 520 с.
15. Рыбаков Б. А. Рождение Руси. — М.: АиФ Принт, 2003. — 447 с.
16. Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1994. — 736 с.
17. Цивільне право України: Підруч.: У 2 кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Догерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 864 с.
18. Яковлів А. Українське право. Історичний нарис. — http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm

Досліджено роль та значення звичаю як джерела права власності в Київській Русі. Проаналізовано основні писемні джерела Давньої Русі, які містять у собі звичаєво-правові норми, за допомогою яких регулювалися правовідносини власності. Розглянуто праці провідних українських, російських і радянських учених — правників та істориків, які присвячено дослідженню історії держави і права Київської Русі.

Исследованы роль и значение обычая как источника права собственности в Киевской Руси. Проанализированы основные письменные источники Древней Руси, которые содержат в себе обычно-правовые нормы, с помощью которых осуществлялось регулирование правоотношений в сфере собственности. Рассмотрены труды ведущих украинских, российских и советских ученых — юристов и историков, посвященные изучению истории государства и права Киевской Руси.

The article is devoted to research the role and importance of custom as source of the right of property in the Kyiv Rus. In the work is investigated and analyzed the basic written sources of Ancient Rus, which contain the common law norms, that regulates the legal relations in the sphere of property. In the article the works of basic Ukrainian, Russian and Soviet scientists of law and history are considered.

Надійшла 30 травня 2007 р.